

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159:340.132.1

Чернєй В. В., доктор юридичних наук,
професор, ректор Національної
академії внутрішніх справ;

Кудерміна О. І., доктор психологічних
наук, доцент, завідувач кафедри
юридичної психології Національної
академії внутрішніх справ

ДЕФЕКТИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

Розглянуто результати теоретичного аналізу дефектів політико-правової свідомості сучасної молоді. Розкрито сутність, чинники виникнення та способи подолання деформацій політико-правової свідомості сучасної молоді людини в нашій державі.

Ключові слова: політична дійсність; право; політико-правова свідомість; дефекти політико-правової свідомості; політико-правова соціалізація.

Сучасна українська держава задекларувала чітке прагнення рухатися в напрямі європейських цінностей і стандартів громадянського суспільства. Розвинутому соціуму необхідна правова держава, якою може вважатися лише та, що «говорить» із власними громадянами та їх об'єднаннями мовою права, тобто визнає, закріплює й гарантує певну міру їх свободи та рівності, у тому числі не тільки відносно один одного, а й стосовно держави. Інституціональними способами втілення цієї вимоги є послідовна реалізація принципу розподілу влади, чітке нормативно-правове визначення засад діяльності судової влади в державі з одночасним розширенням сфери судової юрисдикції, утілення взаємної відповідальності держави й особистості тощо.

Визнання формальної рівності головним принципом регулюючого впливу, а також міра, норма рівності та свободи залежать не від «доброї волі» держави чи «думки прогресивної частини суспільства», а від «співвідношення сил» держави та громадянського суспільства, що виявляється в процесі політичного життя. Тому істинно демократичне суспільство не може бути введене жодними політичними деклараціями та законодавчими актами. Воно здебільшого залежить від стану політико-правової свідомості його членів, наявності та закріплення в ньому відповідних політико-правових знань, цінностей і навичок.

Особливої значущості політико-правова свідомість населення набуває в переломні епохи, коли суспільство перебуває на етапі переходу від одного стану до іншого та потребує здійснення вибору подальшого напрямку розвитку. Водночас за лаштунками залишається аксіома, згідно з якою здійснення радикальних змін в економіці й політиці потребує досить суттєвої перебудови соціального мислення. Причому інституціональну структуру змінити можна відносно швидко, принаймні швидше, ніж сформовану нею свідомість, якій необхідний певний час для адаптування до нових відносин. Цей процес завжди є тривалим і болючим. Він досить далекий від зовнішньої атрибутики європейського шляху розвитку держави, що пропагують сьогодні засоби масової інформації.

У межах «жорсткої» політичної системи формується така сама «жорстка» модель політико-правової свідомості суспільства. Різке зняття цих обмежень, до яких населення вже «звикло» (навіть якщо це відбувається за ініціативи «знизу»), відразу не сприяє пануванню демократичного порядку. На першому етапі «демократизації» політична система неминуче втрачить керованість. Потім почнуть відтворюватись управлінські структури, що будуть нагадувати старі, шойно зруйновані, навіть у більш жорстких формах.

Загальновідомо, що проблема «переломного моменту» в розвитку політичної системи вкрай складна та не може бути однозначно розв'язана. Найбільш небезпечним є період уседозволеності, повного безвладдя. Навіть шлях поступового, повільного, «дозованого» зняття обмежень не завжди сприяє

переорієнтуванню політико-правової свідомості та прискоренню демократичної практики.

У кінці 70-х рр. ХХ ст. В. О. Ядов зазначав, що помилкова, така, що не відповідає новій ситуації, соціальна установка особистості може змінитися лише тоді, коли нова ситуація суттєво відрізняється від тієї, в умовах якої установка була сформована. У разі незначних, поверхових, «атрибутних» змін нова дійсність ідентифікується, відповідно, з помилковою установкою, а остання не зникає. Людина продовжує сприймати, оцінювати й діяти в політико-правовій дійсності згідно зі старими стереотипами.

З огляду на вищезазначене, необхідно здійснити аналіз сталих змістових компонентів політико-правової свідомості громадян нашої держави, насамперед найбільш активної її верстви – сучасної молоді.

Політико-правова свідомість – це органічна складова політичної та правової системи сучасного суспільства, що пов'язана з формуванням, функціонуванням і розподілом влади в суспільстві й державі. Вона закономірно передбачає ставлення до влади, закону з боку різних політичних груп, організацій та окремих осіб, усвідомлення й засвоєння певною мірою політичних ідей і правових інститутів, форм, способів керування, конкретної політичної та правової діяльності, зумовлених цими інваріантами.

Властивості політико-правової свідомості сучасної молоді є наслідком процесу їх соціалізації в умовах складних політико-правових перетворень у нашій державі. Нелінійний, не спрямований у певному напрямі процес утворення політико-правової свідомості сучасної молоді людини призвів до її деформування. У межах статті ми здійснимо спробу розкрити притаманні молоді нашої держави дефекти політико-правової свідомості та окреслити можливі чинники їх виникнення. Зазначимо, що наведений у подальшому аналіз не вичерпує всього спектру такої проблематики. Він дає змогу тільки визначити орієнтири для проведення подальших досліджень.

Держава є продуктом суспільних відносин на певному етапі їх розвитку та об'єктивно необхідним загальнокорисним інститутом. Водночас, крім вираження загальних інтересів прошарку «наділених владою», вона реалізовує також

специфічні інтереси цієї спільноти, що зумовлює виникнення відносної незалежності останньої від переважної більшості громадян. Завдяки цьому молодь не вважає такий прошарок виразником їх власної об'єднаної сили, а сприймає його як «чужорідну владу», що стоїть осторонь, про походження й тенденції розвитку якої вони нічого не знають. Відповідно, керувати цією силою молоді люди не можуть. Навпаки, влада має низку власних фаз і ступенів розвитку, що не залежать від волі та поведінки пересічних громадян. Зазначене сприяє формуванню в сучасній молоді *дефекту відчуження* – будь-яка влада первинно не ідентифікується як корисна для суспільства інституція та, незалежно від змісту її діяльності, постійно буде викликати незадоволення.

Наступним дефектом політико-правової свідомості, що властивий сучасній молоді, на нашу думку, є *дефект необхідності активної участі*. Чинники його виникнення мають різну природу, проте в сукупності призводять до вироблення певного стереотипу поведінки молоді в політико-правовому полі.

Правові механізми практично збігаються з безпосередньою демократією. Це – обрання депутатів, референдум і всеукраїнське обговорення проектів державних рішень, листи й звернення громадян до державних органів, зібрання трудових колективів, мітинги, демонстрації та, опосередковано, публікації в засобах масової інформації. Серед них переважають способи вияву політико-правової свідомості населення, а не її врахування. До останніх належать, імовірно, тільки обрання депутатів, референдум і поодинокі (текстуально закріплені для державних органів) рішення зібрань трудових колективів. Наведене свідчить про наявність неузгодження в оцінці політико-правової свідомості, суперечності між уявленням про її цінність і реальною практикою застосування¹. Водночас особливістю сучасного історичного розвитку політико-правової дійсності нашої держави є суперечності між курсом на створення правової держави й громадянського суспільства, з одного боку, та правовою реальністю – з іншого. Це зумовлено тим, що право дотепер усе ще не стало підґрунтям відносин у нашому

¹ Тому однаково небезпечно як повністю ставити громадську політику в залежність від коливань виявів політико-правової свідомості, так і дозволяти владному прошарку повністю чи частково їх ігнорувати.

суспільстві. Так, можна виокремити певні тенденції: неузгодження дій окремих гілок влади в проведенні правової політики; підміна законності політичною, ідеологічною чи прагматичною доцільністю; свідоме недотримання або невиконання правових приписів органами державної влади, організаціями та громадянами (наприклад, ухиляння суб'єктів підприємницької діяльності від сплати податків); неповага до правоохоронних органів, протидія їх законним вимогам тощо. З огляду на це, можна констатувати: по-перше, формування в молоді викривленого уявлення про сутність і роль права в державі; по-друге, відсутність у неї реальних способів правового захисту. Це є іншим аспектом правової реальності, що виникає стихійно, але може умисно генеруватися в молодого населення держави. Зазначене потенційно зумовлює появу «несамовитого» бажання бути активним учасником подій політико-правового життя суспільства.

Несприятливі економічні умови, суперечливий правовий образ держави в політико-правовій свідомості молоді можуть цілком реально загрожувати політичній стабільності в державі, викликаючи активістську поведінку – вчинки, практичні дії, спрямовані проти держави та всього того, що з нею пов'язано. Серед таких дій – збройна боротьба, терор, організування заворушень, відкрита протидія заходам держави, непокора закону, мітинги й демонстрації тощо. Помилковий вибір предмета регулювання, відмова від проведення попередньої правової, економічної, соціальної експертизи нормативних актів, недосконалість законодавчої техніки, що використовується, відсутність системного підходу під реформування певної сфери суспільних відносин, недостатність необхідних політичних, економічних, соціальних, культурних передумов для їх реалізації унеможлиблює досягнення очікуваних результатів повної «демократизації», а отже, спричиняє кризу довіри молоді до законодавства й державної влади.

Деструктивний вплив зазначеного дефекту політико-правової свідомості молоді на сучасні перетворення в державі слугує, на нашу думку, вагомим чинником політичної нестабільності.

Наступним дефектом політико-правової свідомості сучасної молоді можна вважати *дефект тотального самоуправління*.

Державне управління є об'єктивно необхідним явищем, відмовитися від якого в історично досяжній перспективі неможливо. Крім цього, у політично організованому суспільстві суспільне управління потребує легітимізації, тобто державного визнання форм і способів участі суспільних інституцій у здійсненні державної влади, а також певного «простору» їх «виключної компетенції» (сфер, вільних від державного управління). Минулорічні події в Україні спровокували зневагу до зазначеної процедури легітимізації. Формування добровільних воєнізованих об'єднань громадян за умов повної відсутності правових засад їх існування, прийняття рішень про здійснення народної люстрації на межі банального хуліганства спричинили уявлення про можливу міру реалізації суспільного управління державою у вигляді правового «анархізму». Ковток суспільної свободи є п'яним та оманливим для людини на етапі особистісного становлення. Водночас відповідальність і свобода взаємозалежні, невідривні одна від одної. Бути вільним – означає бути відповідальним. Свобода особистості не зводиться до відсутності зовнішніх насильницько-примусових впливів і до можливості самореалізації. Інший аспект – позитивна свобода. У її межах особа добровільно відмовляється від претензій на всемогутність і свавільні вчинки, приймає як природну норму соціокультурні обмеження довільної поведінки. У межах позитивної свободи вона реалізовує соціальні функції, визначені для кожного члена державно організованого суспільства, виконує громадянський обов'язок.

Дисонанс культивованих у суспільстві норм поведінки призводить до утворення антагоністичного попередньому дефекту політико-правової свідомості молодої людини – *дефекту апатичності до політичного життя*.

З одного боку, у суспільстві декларується виняткова цінність людського життя та самореалізації кожної молодої людини. З іншого – наявна реальність свідчить, що в нашій державі тривалий час матеріальні цінності були «золотим ключиком», що відкривав будь-які двері в усіх сферах життя суспільства. Політична дійсність як сфера самореалізації поступово стала сферою еліти, а в еліти, як відомо, є власні діти. Відсутність матеріальних ресурсів спонукає більшість молодих людей узагалі не розглядати політику як можливий простір для докладання

зусиль, зокрема, для суспільного блага, а не для власного збагачення. Мотивація побудови матеріального благополуччя витісняє в молоді бажання реалізувати гуманістично спрямовані вчинки та сприяє виробленню апатичного ставлення до політичних перетворень у державі.

Подальший аналіз проблеми дає змогу виділити *дефект викривленого уявлення про політику*, притаманний політико-правовій свідомості сучасної молоді.

Політико-правова свідомість містить архетипи правової практики минулого, що формують підсвідоме відчуття прийняттого та неприйняттого, законного й незаконного, легітимного та нелегітимного. Саме вона визначає ймовірність появи відхилень політичних гравців від букви й духу закону, тенденцію порушення політичних правил. Крім того, рівень сформованості політико-правової свідомості суспільства встановлює тяжіння політичних груп до певних правових засобів у відстоюванні власних інтересів і досягненні політичної мети. На підґрунті поєднання індивідуальних та суспільних інтересів закладаються основи взаємовигідної співпраці та згоди, коли навіть конфлікти між політичними силами стають виявами конструктивного розвитку. Динамічна демократія передбачає толерантність взаємин влади й суспільства, адаптивність до потреб громадян та всебічну увагу до механізмів і способів найповнішої реалізації індивідуальних прав та свобод. Таким чином, відсутність у молоді знань про те, якою має бути політика, викривлене сприйняття системи права загалом, його окремих норм, практик законотворчості та прийняття політичних рішень, що передбачають правові наслідки, призводять до деформації пізнавального компонента політико-правової свідомості молоді. Слід додати до наведеного властиву цій віковій групі населення захопленість зовнішніми атрибутами політичного життя та відсутність реальних знань про роль політичних інституцій у реалізуванні державного управління.

Політико-правову свідомість молоді зумовлює моральна складова, ціннісна структура суспільства. Остання визначає не тільки діяльність «соціальних акторів», а й детермінує діяльність політичних інститутів і найважливіших компонентів політичної системи – політичних партій, урядових структур, політичної еліти загалом. Оцінювальний компонент політико-

правової свідомості стає ключовим чинником у моменти «пікових навантажень» політичного процесу, коли прийняття рішень владними елітами та їх виконання молоддю залежать від усталених оцінок про прийнятне й неприйнятне, справедливе та несправедливе, правильне й неправильне. До таких самих чинників належить і політико-правова мораль як складовий елемент політико-правової свідомості, тобто уявлення молоді про право, що діє в політичному просторі, його реалізацію та розвиток із позиції її моральних переконань. Специфіка політико-правової свідомості в тому й полягає, що вона сприймає юридичні явища в політичному житті через етичні уявлення, переконання про добре й справедливе. Ще однією особливістю оцінювального компонента політико-правової свідомості є емоційна оцінка політичних партій і течій за принципом «подобається – не подобається», без урахування змістових та засадних для їх діяльності характеристик. Традиційним, на жаль, для формування політичних уподобань молодих людей є феномен «авторитету»: якщо партію підтримує впливова людина, то партія заслуговує на те, щоб бути обраною.

Вільне поводження із законом (поверхове або неадекватне тлумачення правових норм, відсутність системного підходу під час їх оцінювання тощо) або поверхова оцінка юридичної ситуації призводять до викривлення поведінкового компонента політико-правової свідомості молоді. Зазначене зумовлює відсутність у молодих людей готовності вирішувати суспільні конфлікти в межах чинного правового поля та правовими засобами доводити власні політичні вподобання. Особливої небезпеки цей вияв деформації політико-правової свідомості може набувати в ситуації популяризації таких прикладів поведінки через засоби масової інформації (наприклад, усупереч дії презумпції невинуватості наголошення на визнанні особи винною у вчиненні злочину до рішення суду та заклики покарати її будь-що).

У цьому разі на значну увагу заслуговує типова для сучасної дійсності засобів масової інформації політико-правова демагогія. Вона призводить до мимовільного або свідомого впливу окремої авторитетної особи або громадської організації на свідомість молодих людей, з огляду на що формується однобічне або викривлене уявлення про політико-правові реалії. Небезпека

політико-правової демагогії полягає в тому, що молода особа, яка на неї орієнтується, передбачає наявність певної цінності права в політичному житті й усвідомлює існування довіри до нього з боку інших. Саме тому молода особа використовує право для досягнення власних корисливих інтересів, прикриваючи свої наміри розмовами про суспільне благо. Найбільшого поширення така форма деформації політико-правової свідомості набуває під час проведення виборів або референдумів, супроводжуючись використанням широких можливостей засобів масової інформації та реклами щодо впливу на суспільну думку («чорний піар»).

На жаль, слід констатувати притаманний сучасній молоді *дефект відсутності усвідомлення власної ролі* в управлінні політичними процесами в державі. На думку української дослідниці Л. Я. Угрин, нині всім громадянам необхідно зрозуміти, що суспільство буде таким, яким вони його творитимуть. Тільки від громадян залежить становлення такого громадянського суспільства та держави, які охоронятимуть і розширюватимуть волю особистості, у тому числі й політичну, не допускати гіпертрофованого збільшення влади держави та уряду. Наслідком вищенаведеного недоліку, на нашу думку, може стати *дефект переоцінки власних можливостей у законодавчій діяльності*. Окрім молоді люди, унаслідок легковажного та схоластичного уявлення про зміст, логіку розвитку й тенденції політико-правової дійсності, беззаперечно вважають себе гідними формувати державну політику без наявності об'єктивних підстав (певних знань, умінь, навичок). Головним орієнтиром поведінки молодшої людини стає думка: «А чому не я?». Водночас необхідність нести в подальшому відповідальність за результат діяльності її взагалі не турбує. Політико-правовий романтизм може зумовлювати в подальшому трансформацію зазначеного дефекту та сприяти виникненню юридичного утилітаризму в розумінні політичного життя. Таким чином, політика буде розглядатися як засіб використання правових можливостей, підпорядкування норм права власним корисним, лобістським цілям.

Вищенаведені дефекти політико-правової свідомості сучасної молоді, безумовно, не окреслюють усіх можливих її негативних деформацій. Зазначена проблема потребує подальших ґрунтовних теоретико-емпіричних досліджень та

опрацювань. Водночас навіть виявлені несприятливі трансформації політико-правової свідомості молодих людей у нашій державі дають змогу передбачити можливі напрями їх подолання. Перспективним для цього, на нашу думку, є залучення до предметного поля дослідження поняття політико-правової соціалізації.

Політико-правова соціалізація – це формування й розвиток індивідуальної правової свідомості та політичної культури людини. У процесі політико-правової соціалізації можна виокремити загальний і конкретний аспекти спрямованості зазначеного процесу. З одного боку, політико-правова соціалізація завжди має загальну соціальну спрямованість, що визначається як найбільш повне оволодіння особистістю політичною практикою та правовим досвідом для набуття й використання вмінь і навичок правомірної поведінки, сприяння нормальному функціонуванню правової системи. Це зрештою забезпечує можливість задовольнити домагання на необхідну міру політичного й правового захисту та реальну перспективу користування суб'єктивними правами.

З іншого боку, конкретна спрямованість політико-правової соціалізації полягає в тому, що людина (як індивід та особистість) активно розвивається в конкретному просторово-часовому континуумі, у реальному суспільстві, що має свої неповторні закономірності культурного, економічного, соціального та політичного розвитку. Відповідно, політико-правова соціалізація є не простою теоретичною абстракцією, а конкретно-історичним процесом. У кожному окремому випадку йому властива певна специфіка. Ключові напрями політико-правової соціалізації відповідають головним сферам життєдіяльності людини: побутовій, міжособистісній, професійній тощо. Відповідно до наведеного, «виправлення» дефектів політико-правової свідомості молоді потребує застосування засобів у кожній із них. До найпростішого засобу, а саме введення в закладах середньої освіти дисциплін політико-правової спрямованості, влада періодично вдається. Безумовно, освіта, яка б давала молодій людині необхідний мінімум знань про політику, право, історію, економіку й наповнювала б раціональним змістом її політичну та громадянську позицію, є

важливою та доцільною. Водночас це не може бути панацеєю, а є лише одним із засобів політико-правової соціалізації. Його застосування не гарантує появи бажання в молодій людині брати участь у реальному формуванні політичного устрою в державі, застосовуючи виключно правові засоби, а також усвідомлюючи відповідальність за державний устрій.

Найважливішим є те, що держава повинна розуміти значущість власне процесу накопичення в громадян специфічних соціальних знань і навичок у процесі освіти, виховання та життєдіяльності загалом. «Полярність» політичних позицій останніх десятиліть зробила проблему політико-правової соціалізації населення «розмінною монетою» в руках владної еліти. Мінливий характер суспільного розвитку, властивий нашій державі, може моделювати як громадянина-конформіста зі сформованим політико-правовим нігілізмом, так і невинного романтика, який уважає побудову правової держави цікавою забаганкою.